

Prinsenhof 103: Poortgebouw

Gunter Stoops

OVERDRUK UIT:

Archeologisch onderzoek in Gent 2012, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 6), Gent, 2012, p. 95-114.

PRINSENHOF 103: POORTGEBOUW

Gunter Stoops

Naar aanleiding van de 500ste verjaardag van de geboorte van Karel V in het Prinsenhof te Gent publiceerde de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie in 2000 een boek *Het Prinselijk Hof ten Walle in Gent*¹. Dit boek is de neerslag van een inventariserend onderzoek naar enerzijds de materiële sporen en anderzijds de archivalische en iconografische bronnen die zijn bewaard en het verhaal van de plek vertellen vanaf de middeleeuwen. Op de Donkere Poort en de noordkant van het Prinsenhofplein na, die als monument beschermd zijn, is er op het eerste zicht weinig bewaard van het Bourgondische hertogelijke hof². In de hedendaagse perceelsstructuur zijn wel nog delen

van de oude indeling en structuur herkenbaar. Nog steeds vallen perceelsgrenzen samen met de oude grenzen van het Bourgondische domein; ook de oevers van de gracht weerspiegelen zich in een aantal gebogen lijnen langs meerdere percelen. Het kerneiland met paleis is volledig verkaveld, maar delen van het paleis zijn nog bewaard achter de nieuwe gevels en in achterbouwen. Zo is een deel van de oostvleugel van het paleis nog tot in de nok bewaard in achterbouwen van de huizen aan het Prinsenhof. Door de projectie van de plattegrond uit 1649³ op het huidige kadaster is de ligging van de vroegere gebouwen goed te lokaliseren (afb. 1, 2 en 3).

afb. 1: Plattegrond van het Hof ten Walle in 1649, van de hand van P.C. Mercx (Lille, Archives départementales du Nord)

afb. 2: Projectie op de luchtfoto van Gent van de hoofdelementen van het Bourgondische paleis, naar de plattegrond van 1649: het onmuurde domein, de gracht, het paleiseland en het tuineiland als restant van de oude motte (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Het perceel Prinsenhof 103, de hoek met de Simon de Mirabellostraat (kad. afd. 15, sectie F, nr. 3603b, opgravingvergunning 2011/102) komt overeen met de plaats van de brug over de gracht en het

poortgebouw (afb. 4 en 5). Tot de randvoorwaarden van de stedenbouwkundige vergunning voor het bouwen van een meergezinswoning op de plaats van het poortgebouw behoorde een archeologisch

afb. 3: Projectie van de plattegrond van het Hof ten Walle in 1649 op het huidige kadaster: detail van het kerneiland (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 4: Projectie van de plattegrond van het Hof ten Walle in 1649 op het huidige kadaster: detail van het pand Prinsenhof 103, met het huis op de gracht en het atelier op de plaats van het poortgebouw (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 5: Het atelier, achteraan op het perceel, langs de Simon de Mirabellostraat, kort voor de afbraak (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg en Architectuur)

afb. 6: Foto uit 1896, gemaakt tijdens de bouwwerken voor het atelier dat in 2011 bij de start van de huidige bouwwerken afgebroken werd (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, DK 8_10d)

vooronderzoek. Op de plek stond een 20ste-eeuws atelier dat eerst gesloopt diende te worden. Bij de bouw van het atelier in 1896 stootte men op restanten. Twee foto's⁴ laten het onderste deel van de noordelijke toren zien die de toegang flankeerde (afb. 6). Er was niet geweten of de massieven bij die gelegenheid verder werden uitgebroken en of er nog andere relictten van het middeleeuwse gebouw in de ondergrond aanwezig waren. Wel was bekend dat minstens een deel van de poortboog in de westwand bewaard gebleven was⁵. Na sloop kon met de logistieke steun van de bouwheer⁶ en onder toezicht van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent de betonnen vloerplaat verwijderd worden. De onderliggende structuren werden manueel door de archeologen vrijgelegd en gedocumenteerd (afb. 7)⁷.

In de 11de en de 12de eeuw was dit domein in handen van de burggraaf en dus adellijke eigendom. Het bestond uit een motte (opperhof) en een voorhof, alles omgracht. Deze oude structuur is nog herkenbaar in de plattegrond van 1649. Het tuineiland werd zelfs als *La motte* aangeduid. Op het voorhof ontwikkelde zich later het Bourgondische paleis (afb. 1 en 8). In de 13de eeuw werden de gronden opgekocht door één van de ondertussen rijke handelaars in Gent, Alexander Braem. Begin 14de eeuw kwam de site in handen van Simon de Mirabello, die Jacob van Artevelde steunde in zijn Engelsgezinde politiek, waardoor de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, na Simons dood (vermoord) de goederen aansloeg. In die tijd (midden 14de eeuw) voldeed het oude Gravensteen niet meer en was de graaf op zoek naar een plek waar hij iets modern en comfortabel kon realiseren. Hij begon aan de uitbouw van een kasteel dat in enkele generaties uitgroeide tot Bourgondisch paleis: het Prinsenhof.

De Bourgondische hertogen hadden in de Lage Landen meerdere hofresidenties: het Palais Rihour te Lille, het Coudenbergpaleis te Brussel en het Prinsenhof te Brugge, elk met een verschillende

afb. 7: Een overzicht van de opgravingen, met muur S12 waarop de ladder staat, en de nieuwe tussenwand waar de ladder tegen staat, die een nog tot in de nok bewaard restant van de oostelijke paleisvleugel afsluit; de boog van de poortdoorgang is aflesbaar in de benedenzone van de andere gemene muur (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

ontstaansgeschiedenis. Het Prinsenhof te Gent was een domein van bijna 6 ha, weliswaar binnen de toenmalige stadsgrenzen, maar niet onderworpen aan de stedelijke administratie en jurisdictie. Het geheel was ommuurd. Aan de oostkant stonden rond een voorplein nutsgebouwen gerangschikt en in de noord- en de westzone bevonden zich de tuinen. De kern bestond uit een paleis met drie vleugels, geschikt rond een binnenplein. Dit paleis was met een minstens 20 m breed water omgracht. Drie bruggen leidden van het paleis naar de oevers. Twee daarvan waren kleine voetgangerbruggetjes die op de tuinen uitgaven. De brede hoofbrug in de zuidoosthoek van het eiland verbond, via een

van flankeertorens voorzien poortgebouw, het paleis met het voorplein. Deze brug moest men over en dit poortgebouw moest men door om het paleis te betreden.

Het grondplan van het poortgebouw was vierkant (afb. 9 en 10). Eens door de ca. 3 m brede, ca. 5,5 m hoge en 7,5 m lange doorgang stond men op het binnenplein, aan drie zijden met paleisgebouwen omgeven. Daar het poortgebouw zich op de hoek van het kerneiland bevond, stond het met twee zijden in het water en paalden drie van de vier hoeken aan het water. Deze drie hoeken waren van een toren voorzien. Enkel de binnenhoek, de

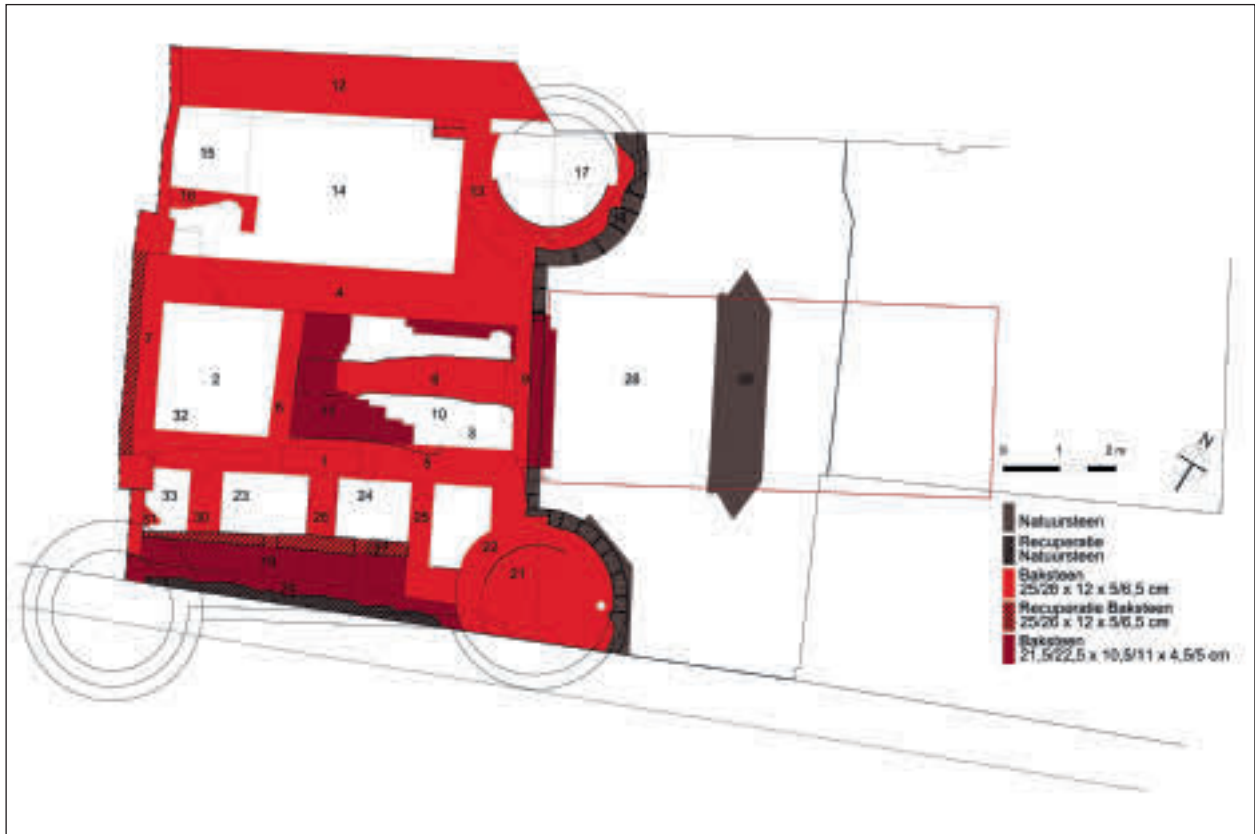

afb. 8: Plattegrond van 1649: het kerneiland met de inplanting van de paleisvleugels, het poortgebouw in de zuidoosthoek, P.C. Mercx (Lille, Archives départementales du Nord)

noordwesthoek van het gebouw, had geen toren. Vastgesteld werd dat het vierkante poortgebouw bestond uit vier zware parallelle muren die in opbouw de doorgang en naastliggende ruimtes vormden. In de benedenzone en de fundering waren ze onderling met elkaar verbonden en ingewerkt. Het deel ten noorden van de doorgang is nooit onderkelderd geweest, maar was aangevuld met zandig materiaal waartussen bijna geen archeologica werden aangetroffen. In het deel ten zuiden van de doorgang waren in oorsprong wel kelderruimtes voorzien, die bij de opgraving vol bouwpuin zaten. Alles wijst op één concept en bouwcampagne. Als materiaal werd baksteen gebruikt (25/26 x 12 x 5/6.5 cm). Alleen de twee zijden die in de gracht stonden, werden met een buitenparement van natuursteen bekleed. Hiervoor werd zowel Doornikse kalksteen als witte kalkzandsteen gebruikt.

De bakstenen muren uit deze eerste fase bevonden zich net onder de 20ste-eeuwse ateliervloer; vanaf

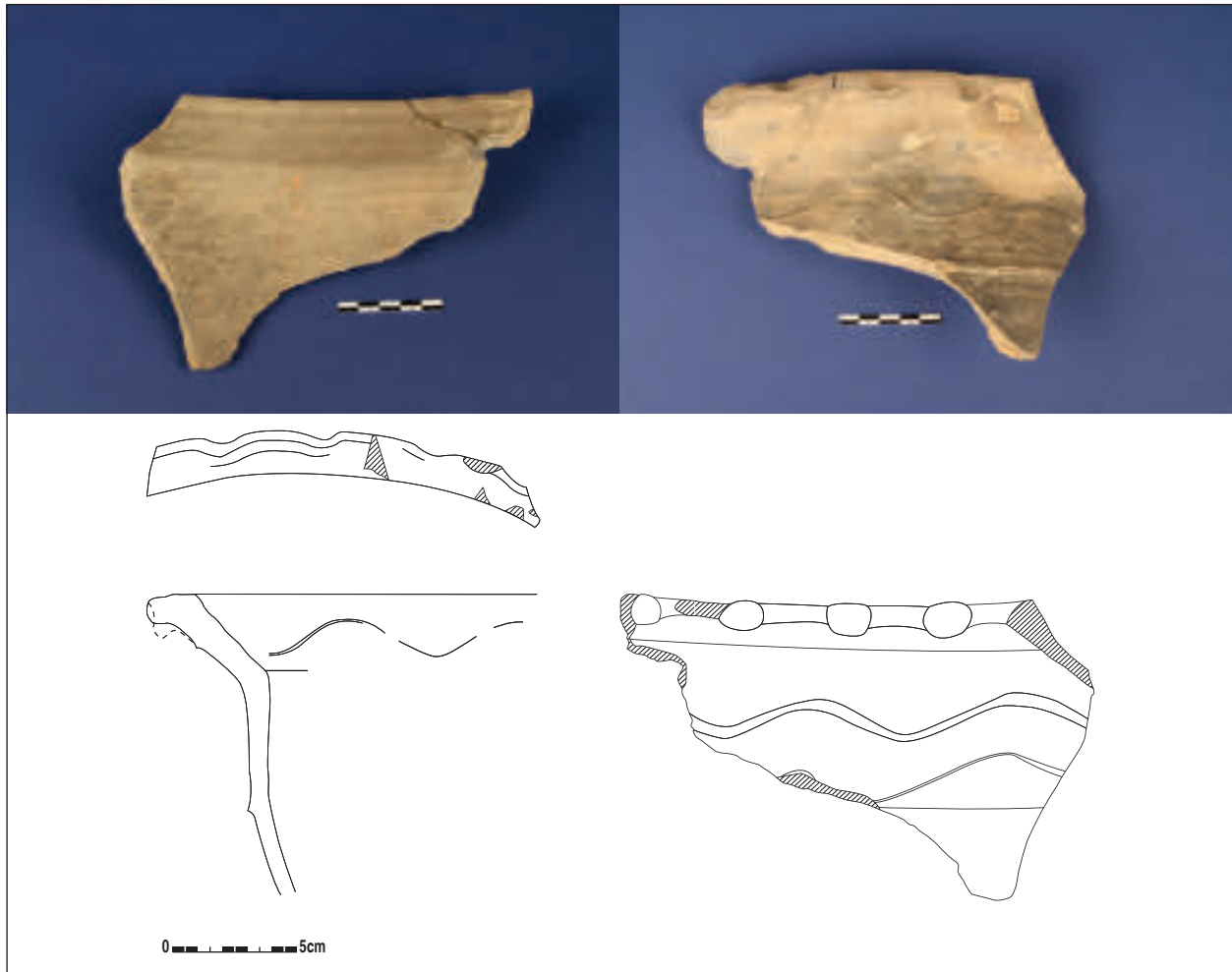
8.75 T.A.W. en dieper werden deze historische constructies gedocumenteerd. De noordelijke baksteenmuur (spoor 12) was 120 cm dik, met in de fundering binnenin ook stukken Doornikse kalksteen verwerkt. In fundering werden aan de zuidkant op 8.47 T.A.W. en 6.94 T.A.W. nog versnijdingen opgemeten. Er kon onderzocht worden tot op een diepte van 6.60 T.A.W., maar de aanlegdiepte werd niet bereikt. In de zandvulling werden enkel een fragment van een daktegel en een randscherf in grijs aardewerk gevonden. Het betreft een verlengde blokvormige rand met afgeronde top, die behoort tot een forse kom (afb. 11)⁸. De rand is versierd met vingerindrukken en zowel op de buitenzijde van het komlichaam als op de binnenzijde van de hals is groeflijn/kamstreepversiering te zien. Door de grote slijtage van de scherf is deze versiering slechts deels meer zichtbaar. Ook op de bovenzijde van de rand wordt een groeflijn verondersteld, maar dit is niet helemaal duidelijk zichtbaar en zou evengoed te maken kunnen hebben met de

afb. 9: Overzichtsplan van de gevonden resten met vermelding van de spoornummers (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 10: Overzichtsfoto van het opgegraven poortgebouw (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 11: Het randfragment grijs aardewerk uit de vulling van de noordelijke ruimte tussen de funderingen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

maakwijze van de rand. Een gelijkaardige rand is momenteel in Gent niet gekend en daardoor is een chronologische situering niet evident. Op basis van de versiering kan dit fragment zeker niet jonger worden gedateerd dan de 14de eeuw⁹ en hoort het eerder thuis in de tweede helft van de 12de en 13de eeuw¹⁰.

De noordmuur werd ooit tot op het maaiveld afgebroken, waarschijnlijk bij de verkaveling en perceelindeling eind 18de eeuw. Vlak ernaast, ten noorden, werd toen een blinde muur opgetrokken die nu de restanten van de oostvleugel afsluit. Wel was een dwarsdoorsnede van deze muur af te lezen op de bewaarde westwand tot op ca. 15.50 T.A.W. De muur was hier ca. 80 cm dik. Tussen ca. 10.30 en 12.80 T.A.W. was er een doorbreking: de trap

die naar de bovenverdieping van de aansluitende oostvleugel leidde. De aanzet van het gewelf dat de trapdoorbreking overkoepelde, was op de westmuur af te lezen. Parallel met deze zware muur liepen de beide muren die de poortdoorgang vormden (sporen 4 en 5), respectievelijk 80 en 52 cm breed (driesteens- en tweesteensmuur). De binnenafstand tussen beide funderingen was 2.24 m. Dit was dus de minimum doorgangsbreedte. Waarschijnlijk was de doorgang breder door het verjongen van het opgaande metselwerk. In het beste geval - als ervan uitgegaan wordt dat men verjongde tot een éénsteensmuur - was de doorgangsbreedte nog maar nipt 3 m. Over de originele zuidmuur die hier evenwijdig mee liep, kan weinig gezegd worden. Enkel sterk geërodeerd metselwerk werd langs de binnenzijde vastgesteld,

maar de latere hernemingen van die muur lieten geen verdere waarnemingen toe aan deze zijde. Een onderzoek langs de zuidkant, onder het voetpad, zou hierover meer duidelijkheid kunnen verschaffen.

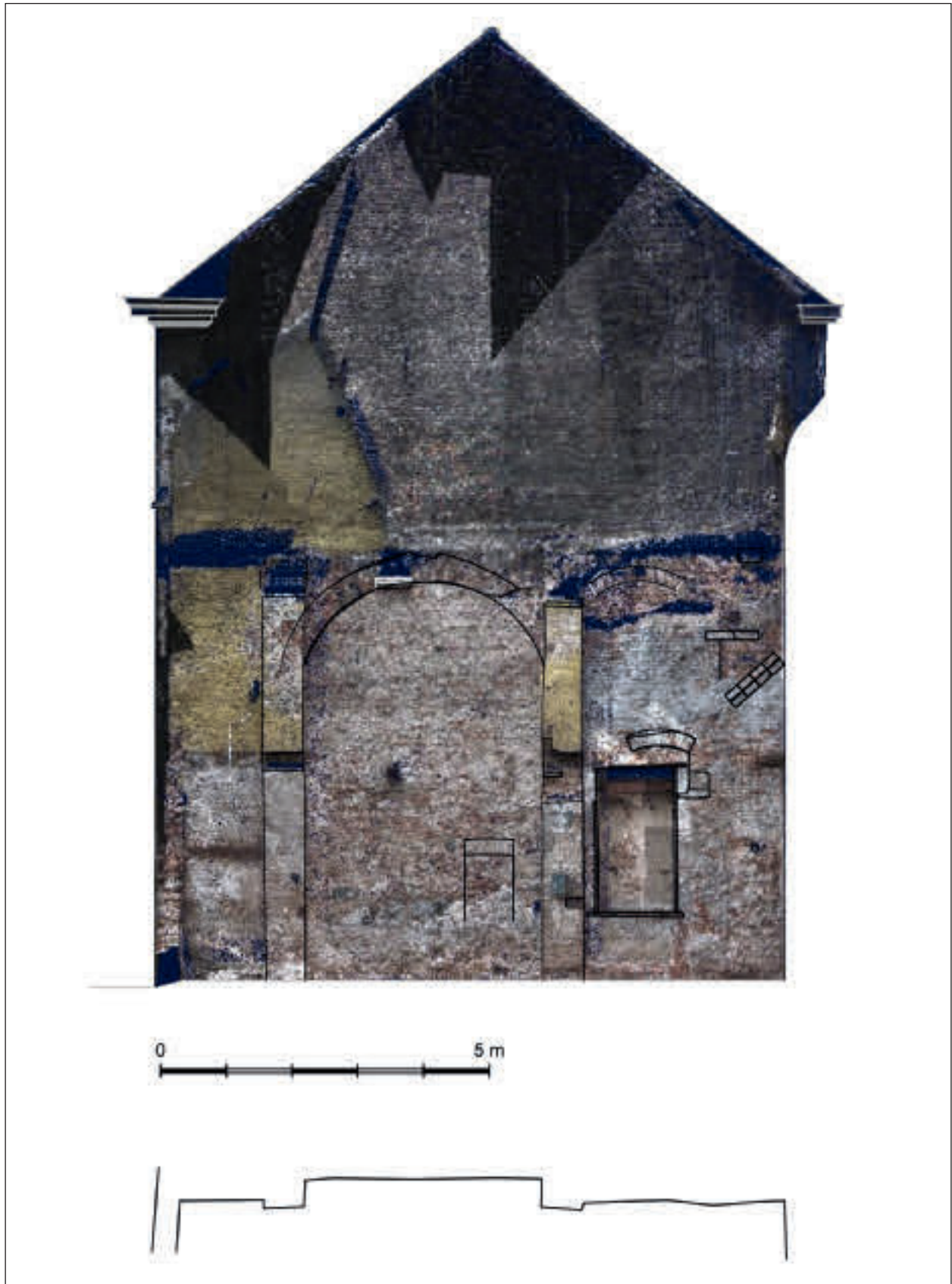
Tussen deze vier oost-west georiënteerde hoofdmuren lagen noord-zuid lopende verbindingsmuren die het geheel in fundering zijn vierkante vorm gaven en de zuidelijke kelder in verschillende ruimtes verdeelden. Aan de westkant vormde de nog deels bovengronds bewaarde muur (spoor 7) in fundering een ingewerkte verbinding met de vier al besproken oost-west lopende muren. Het noordelijke deel, (ruimte S14, tussen S12 en S4) was in fundering niet onderverdeeld; de oostzijde werd door het bakstenen binnenmassief van de toren (spoor 13) afgesloten. De door de muren S12, S7, S4 en S13 gevormde ruimte (S14) was van bij het begin volledig opgevuld met zand, zeker tot ca. 8.46 T.A.W. De plattegrond uit 1649 benoemt deze ruimte als het vertrek van de portier en de toegang zat halverwege de poortdoorgang. Een L-vormig éénsteensmuurtje met aanleg op 8.36 T.A.W. en bewaard tot 8.70 T.A.W., was opgebouwd uit dezelfde grote bakstenen (25/26 x 12 x 5/6.5 cm) en sloot met zijn westeinde aan op S7. Ten noorden hiervan, in de ruimte ontstaan tussen S7, S12 en S16 (S15: 1.50 m x 1.30 m), bevond zich op 8.46 T.A.W. een vloertje, samengesteld uit vierkante terracotta tegels (20 x 20 x 3 cm), sommige nog met loodglazuur. De

afb. 12: Het vloertje onder de trapconstructie (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

oostelijke begrenzing kon niet met duidelijkheid vastgesteld worden (afb. 12). Tussen S4 en S16 werd geen vloer opgemerkt. De afwerking moet hoger dan 8.81 T.A.W. gelegen hebben. Dit muurtje (S16) was waarschijnlijk een restant van de trapconstructie die naar de bovenverdieping van de oostvleugel leidde. Volgens de plattegrond uit 1649 was de trap bereikbaar langs de binnenplaats. Na enkele treden buiten het gebouw bereikte men een bordes waar de trap 90 graden naar het noorden draaide en door S12 naar de eerste verdieping van de naastliggende vleugel leidde. In dit geval zou het vloertje (S15) op een kleine berging onder de trap kunnen wijzen. In het opgaande muurwerk van S7, thans de gemene muur met de westelijke buur, zijn de sporen van een deuropening nog afleesbaar (afb. 13). Het moet in oorsprong een relatief smalle opening met erboven een vierkant venstertje (bovenlicht) geweest zijn. De ontlastingsboog boven het venstertje, de witstenen onderdorpel en de noordelijke zijkant zijn nog te zien. In een latere fase werd de deuropening opgetrokken en onderaan dichtgemetseld. Buiten deze kleine trap was er, volgens de plattegrond van 1649, een grote monumentale trap in de noordoosthoek van de binnenplaats, in de oksel van noord- en de oostvleugel (zie afb. 8).

Het middendeel, tussen muren S4 en S5, was door een 30 cm brede aan beide zijden ingebonden muur op tweederde van de doorgang in twee verdeeld. Het meest westelijke deel (spoor 2) was opgevuld met grond en vanaf een zeker niveau met puin. De noordwesthoek van het metselwerk was op baksteenpuin en kalkmortel gefundeerd (7.97 T.A.W.), terwijl elders de fundering diep het zand inging en de onderkant niet bereikt werd. Scheuren waren zichtbaar in het metselwerk van de westelijke muur (S7), de noordelijke muur (S4) en de oostelijke muur (S6) van deze locatie (afb.14). De doorgang naar de binnenplaats zelf werd gevormd door twee bakstenen pijlers die uit de muurdikte sprongen en in een hoge boog boven de doorgang overgingen. Hoogste punt van de doorgang was 14.68 T.A.W., en het wegdek

afb. 13: De westmuur van het poortgebouw, nog deels zichtbaar in de gemene muur met het naastliggende pand; de doorgangshoogte is nog af te lezen aan de ontlastingsboog; ook een deuropening en aanzet van een trapgewelf werden opgemerkt (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 14: Ruimte S2, de funderingen gescheurd en deels op puin gebouwd (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

moet iets boven 8.62 T.A.W. gelegen hebben. De doorgang moet dus tussen de 5.5 en 6 m hoog geweest zijn. De boog was 40 cm diep en 40 cm dik, wat met 1.5 steen overeenkomt. Van de boog zelf was plaatselijk slechts een dun pelletje bewaard;

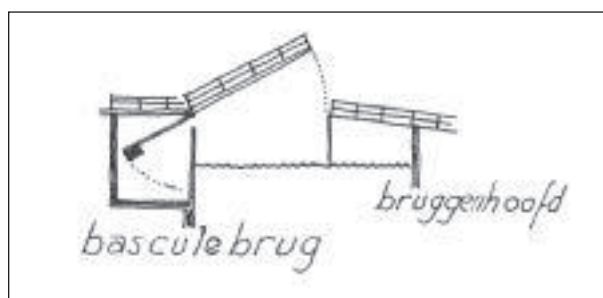
afb. 15: Ruimte S3, in muur S6 op de achtergrond en in de vloer van deze latere overwelfde ruimte nog de restanten van de muur S8, die het geheel in twee smalle kokers verdeelde (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

de rest was weggekapt, waarschijnlijk om plaats te winnen in het 20ste-eeuwse atelier. De voet van de pijlers stond eigenlijk naast de muren S4 en S5.

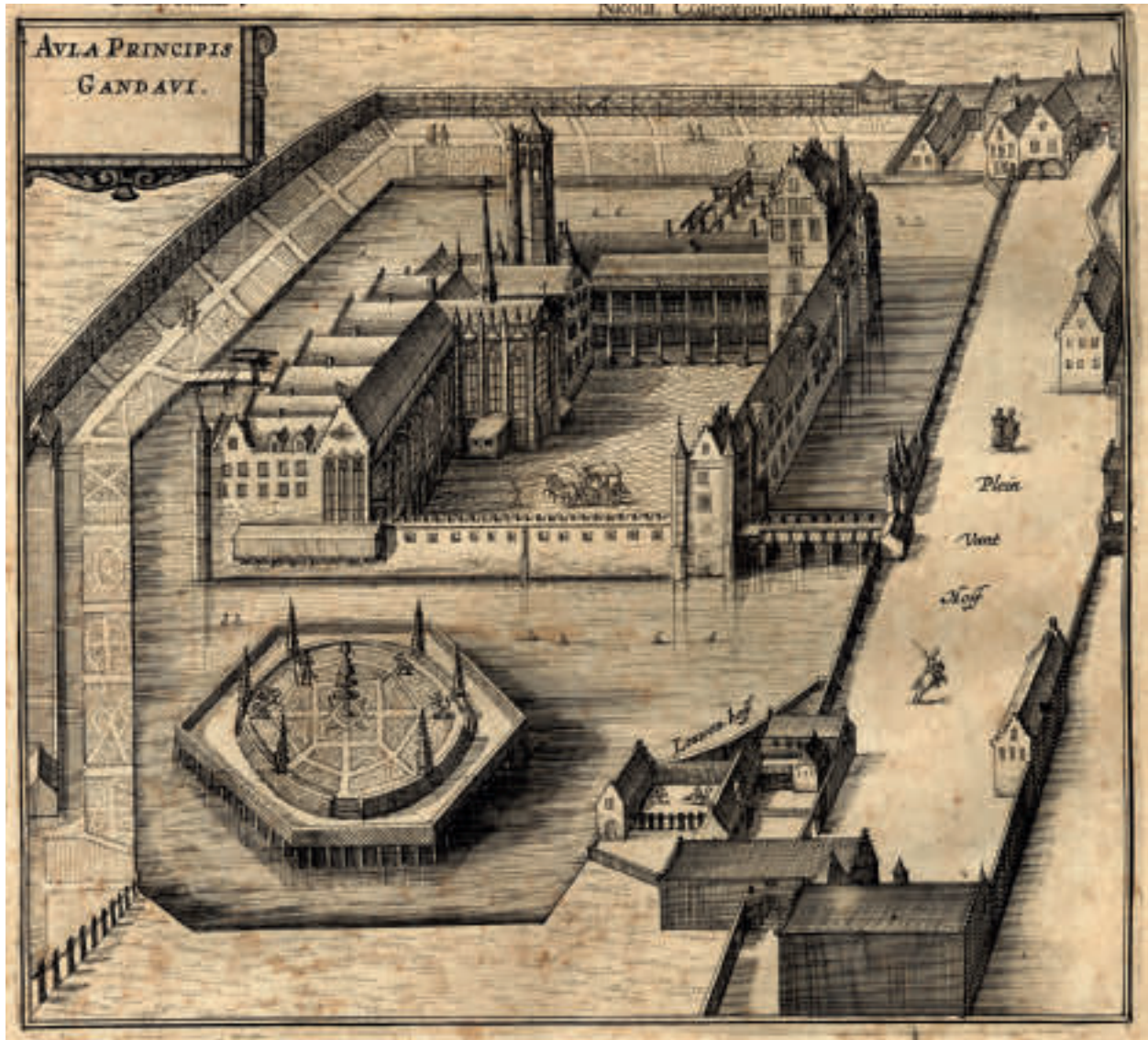
Het deel ten oosten van muur S6 (spoor 3, ca. 3.70 m bij 2.20 m) had wel een functie. In oorsprong verdeelde een muur in de lengte de ruimte nog eens in twee (afb. 15). Deze muur (spoor 8) was ingebonden in de muren S6 en S9, en was beneden de 6.84 T.A.W. (en zeker tot 6.40 T.A.W.) nog bewaard, 52 cm dik. De muur S9 was wel sterk verbouwd bij de latere versterking van de brug en moeilijk leesbaar (afb. 16). De doorgangsweg moet zeker boven de 8.62 T.A.W. gelegen hebben (bewaarde hoogte S7). Dit maakt dat de zo ontstane smalle langwerpige ruimtes ook een aanzienlijke hoogte hadden van meer dan 2 m. Hier zaten de mechaniek en de contragewichten van een basculebrug¹¹, die opgehaald kon worden en de toegang dan meteen afsloot (afb. 17). Verondersteld wordt dan ook dat de basis van het

afb. 16: Een restant van tussenmuur S8 en de rommelige invulling van muur S9 links en rechts ervan, restanten van de latere versterking van de brug (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 17: Werking van een basculebrug (naar Haslinghuis, E. J. & Janse, H.)

afb. 18: De 'Aula Principes Gandavi' of het Prinsenhof in de 'Flandria Illustrata' van Antonius Sanderus, 1637-1641 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief)

wegdek over deze zone uit balken bestond die op een versnijding van beide poortmuren rustten, in het midden gesteund door de muur (S8).

Op de 17de-eeuwse gravure van Antonius Sanderus¹² valt de poort net in een schaduwpartij. Toch mag ervan uitgegaan worden dat het laatste deel van de houten brug, niet van een leuning voorzien, het deel was dat opgeklapt kon worden. De beide secundaire bruggetjes op de prent, die naar de tuinen leidden, waren duidelijk van een centrale klapbrug voorzien (afb. 18). Het zou dan ook verwonderlijk zijn dat de grote hoofdtoegangspoort deze defensieve uitrusting

zou missen. Dit werd trouwens door archivalisch onderzoek bevestigd¹³. In 1425 werden deze kokers gereinigd omdat aarde en vuil de beweging van de tegengewichten hinderde. Op de plattegrond uit 1649 zijn de bruggen niet in detail uitgewerkt. Bij Sanderus is duidelijk zichtbaar dat de houten brug op stenen pijlers rustte. Naar aanleiding van de plechtige intrede van Filips de Goede op 23 april 1458 werd de vervallen brug op houten pijlers vervangen door een nieuwe op vier stenen pijlers, van 4.17 m hoog. De bovenste 1.5 m van de pijler bij de poort (spoor 35) kon gedocumenteerd worden (cf. infra). De brug zelf was wel van hout met een kasseien dek, behalve het opklapbare deel.

afb. 19: De kelderruimtes ten zuiden van de doorgang (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Ten zuiden van de doorgang waren door dwarsmuren twee kelderruimtes gecreëerd (afb. 19). Mogelijk had één van deze ruimtes een raamdoorbreking met zicht op de gracht, zoals te zien op de weergave van Sanderus. Deze muren (sporen 25, 26 en 30) waren ingebonden in de fundering van de oost-west lopende zuidelijke doorgangsmuur (S5) en daar ook tot op dezelfde hoogte bewaard. Van die muur weg, in zuidelijke richting, waren ze sterk afgebrokkeld en sloten onder de latere herneming van de zuidmuur (spoor 27) aan bij de restanten van de oorspronkelijke muur (spoor 20). Deze muren hadden een dikte van 58 cm voor S30, 50 cm voor S26 en 40 cm voor S25. De muren, evenals de lagere muurdelen van S5 en S20, waren sterk geërodeerd. De eerder zacht gebakken baksteen (25.5 x 12 x 5.5/6 cm) leek onder de druk van de bovenbouw plaatselijk verpulverd. De ruimtes tussen deze muren waren

volgestort met baksteenpuin. Waarschijnlijk was het puin van de slechte muren blijven liggen na de versteviging en heropbouw van de zuidmuur. In de westelijke ruimte (S23) werd in de zuidmuur (S20) op 6.56 T.A.W., onder een plaat Doornikse kalksteen, een uitsparing gevonden, die minstens tot 5.50 T.A.W. reikte. Dieper kon niet onderzocht worden wegens grondwater, stabiliteit en plaatsgebrek. De vulling van die nis of doorbreking was donkerbruin en erg organisch met twee balken die vertikaal opgesteld stonden, mogelijk stutmateriaal, ooit ter versteviging aangebracht (zie verder). De balken maten 10 bij 10 cm en 10 bij 22 cm en waren minstens 80 cm lang. Het bovendeel van het opvulmateriaal bestond uit los puin met kalkmortelbrokjes. De 14 cm dikke plaat Doornikse kalksteen dekte de nis/opening af. Hierop lagen enkele lagen baksteenmetselwerk uit gerecupereerd materiaal. Het is dus ook niet duidelijk of de plaat natuursteen nog op de oorspronkelijke plaats lag. Door de sterke degradatie van de muren waren mogelijke doorgangen niet meer te achterhalen. Ook van deze muren werd nergens de funderingsaanleg bereikt. Wel werden tussen het puin en in het organische pakket enkele archeologica gevonden, waarvan de opvallendste een 16de-eeuws loodje, een blauwglazen kopje en twee met goud versierde blauwglazen hangertjes zijn (afb. 20, 21 en 22). Het loodje met diameter van 58 mm, is waarschijnlijk van zijn lint gescheurd. Op de ene zijde zijn de inscripties *NIEV, 15* en *KIRS* nog ontcijferbaar. Op de andere zijde prijkt het cijfer *80* in een cirkel.

De herstelwerken aan de zuidmuur (vanaf ca. 6.70 T.A.W.) bestonden uit enkele lagen gerecupereerde baksteen om de onregelmatigheden uit te nivelleren. Daarboven bestond de muur uit bakstenen (21.5/22.5 x 10.5/11 x 4.5/5 cm) van een kleiner formaat, die samengaan met de herbouw van deze muur en de verstening van de brug. Het gewicht van de muur werd via twee spaarbogen naar de resten van de dwarsmuren (S30, 26 en 25) afgeleid (afb. 23). De buitenzijde leek onder het huidige straatniveau van een natuursteenmantel

afb. 20: Een loden zegel (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 21: Een blauwglazen kopje (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 22: Met goud versierde blauwglazen hangertjes (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 23: De zuidmuur met de herstelwerken: twee spaarbogen die op de oude funderingen steunen en het nieuwe muurwerk dragen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

voorzien. Daar het voetpad niet opgebroken werd, kon niet met zekerheid gezegd worden of het buitenparement toen ook vernieuwd is. Waarnemingen in de toekomst kunnen hierover uitsluitsel geven. Ook de eventuele doorbreking richting water zou dan gedocumenteerd kunnen worden.

afb. 24: Detail van het poortgebouw op het plan van 1649, met duidelijk het portiersvertrek ten noorden van de doorgang en een vage aanduiding van de ruimte ten zuiden, P.C. Mercx (Lille, Archives départementales du Nord)

Wel duidelijk was dat de zuidwesttoren niet meer opnieuw werd opgetrokken. Een klein muurrestant was waarschijnlijk aan de oude torentoestand toe te schrijven (spoor 31). Op het plan van 1649 herbergde deze toren duidelijk een draaitrap, toegankelijk van op het binnenplein. Waarschijnlijk vormde deze trap de enige manier om in de zuidelijke kelderruimtes en het vertrek op de eerste verdieping te geraken. Wel is het vreemd dat op het plan van 1649 de muren in de ruimte ten zuiden van de doorgang niet met een pennestreek aangeduid zijn en dat de hele ruimte een rozige inkleuring heeft gekregen. Dit is de enige vage plek op heel het plan (afb. 24). Waarschijnlijk waren de ruimtes toen al niet meer veilig te bereiken of werd dat verhinderd door stutten en invulmetselwerk. De beide andere torens die gedocumenteerd konden worden, bestonden uit een bakstenen cirkelvormige

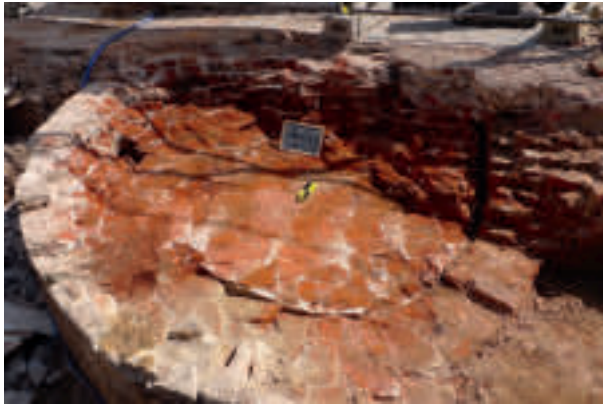
muur (sporen 13, 18 en 22, 50 cm dik), aan de buitenkant afgewerkt met natuursteen (afb. 25). Het baksteenmetselwerk was volledig ingebonden met de achterliggende muren en massieven (sporen 12, 4, 9, 5) en maakte duidelijk deel uit van één concept.

afb. 25: De torens die de toegang flankeren; de zuidelijke toren is achteraf massief ingevuld en ook het buitenparement is hersteld en vernieuwd; een anker hield alles bij elkaar (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

De noordelijke toren was hol binnenin (spoor 17). De binnendiameter bedroeg 2.20 m. Op 6.44 T.A.W. bestond de vulling uit groengeel zand, met nog wat baksteenfragmentjes. De donkere vulling die zich hierboven bevond en van industriële aard was, dateert waarschijnlijk uit de periode van afbraak van het gebouw of de bouw van het atelier. Op het plan van 1649 staat deze ruimte gelijkvloers in verbinding met de portiersruimte (S14). Het plan laat ook een venster vermoeden met uitzicht op de brug. Dit liet een visuele controle van de bezoekers toe.

De zuidelijke toren met buitendiameter van 3.30 m was volledig opgevuld met baksteenmetselwerk. Er liep een naad tussen de torenmuur en het centrale massief over de helft van de omtrek. Aan de oostkant vormden muur en opvulling één geheel. Mogelijk is dit te verklaren door één van

afb. 26: De zuidelijke toren, massief bakstenen invulmetselwerk en het gat van de koker aan de grachtzijde (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

de herstellingen in de 15de eeuw, waarbij een deel van het buitenparement ook herdaan werd. Aan de westkant, in het baksteenmetselwerk achter het buitenparement, werd een koker gedocumenteerd met diameter 17 cm, maar niet perfect cirkelvormig. Deze koker kon vanaf 8.21 T.A.W. uitgekuist worden (één armlengte), tot op 7.35 T.A.W. Hij liep vertikaal, op 40 cm van

de buitenkant van de toren en zal waarschijnlijk onder het waterniveau in de gracht uitgekomen zijn (afb. 26). Aan de buitenzijde werd de toren tot op ca. 6.50 T.A.W. onderzocht en kon er geen gat vastgesteld worden. Waarschijnlijk bevond dit zich nog lager. Het was niet duidelijk of de koker tijdens het metselen gerealiseerd werd of achteraf geboord was. Dat deze toren een latrine geherbergd heeft, is mogelijk¹⁴. Het massieve metselwerk liet in elk geval geen trap naar de keldervertrekken aan de zuidkant toe. Die circulatie zal waarschijnlijk via de zuidwesttoren gebeurd zijn. Volgens de plattegrond van 1649 was de toren toegankelijk via de poortdoorgang.

Het buitenparement van de muren aan grachtzijde en de beide ronde torens die de doorgang flankerden bestond tot op zekere hoogte uit natuursteen (afb. 27). In de noordelijke recentere perceelsmuur was dit natuurstenen buitenparement tot 9.12 T.A.W. bewaard. Er werd zowel donkergrijze Doornikse kalksteen als witte

afb. 27: Het natuurstenen en plaatselijk herstellde buitenparement van de beide torens: de herstellingen werden weggewerkt met een witte kalklaag (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

kalkzandsteen gebruikt. De noordelijke toren liet een afwisselend gebruik van beide materialen zien: één laag grote blokken Doornikse kalksteen, afgewisseld met twee lagen kleinere witte natuursteen. Dit moet geresulteerd hebben in een strak horizontaal patroon van afwisselend donkere en lichte zones¹⁵. Ook de zuidelijke toren liet nog sporen zien van een gelijkaardige opbouw, maar de oorspronkelijke opbouw van het metselwerk hier was door herstellingen en aanpassingen grotendeels onleesbaar geworden.

afb. 28: De bewaarde verjonging in het opgaande muurwerk en de latere boogaanzet van de brug (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Het muurdeel tussen beide torens was eveneens sterk verbouwd bij de versterking van de brug. De aanzet van de bakstenen brugboog heeft het natuurstenen parement verstoord (afb. 28). De grote blokken Doornikse steen, naar boven terugwijkend, die mogelijk het niveau aangaven waar het gebouw zich boven de waterlijn verhief, zijn wel bewaard gebleven. Het door het grachtwater aan het oog onttrokken metselwerk onder dit niveau bestond uit kleinere stukken natuursteen en baksteen. Door het stuwende grondwater kon dit niet verder onderzocht worden. De verjonging van fundering naar opgaand muurwerk was te situeren tussen 6.67 en 6.71 T.A.W., en dit over de gehele oostelijke zijde. Wel was de oorspronkelijke eenvoudige kraag uit Doornikse steen bij de zuidelijke toren vervangen door natuurstenen blokken die de toren een achthoekige basis gaven die via een afgeschuinde punt overging in de ronde torenvorm. De hoek

meet op het opmetingsplan 138°, wat inderdaad ongeveer overeenkomt met de hoeken van een achthoek (135°). Deze zuidelijke toren vertoonde ook meer reparaties in het metselwerk.

Alles wijst op stabiliteitsproblemen, wat ook uit de archiefgegevens verwerkt in de publicatie *Het Prinselijk Hof Ten Walle in Gent* blijkt. De zuidwestelijke toren en de hele zuidkant zakten weg in de gracht en ook de zuidoostelijke toren scheurde langzaam af. Al in 1443-1444 werden aan de torenvoeten verstevigingen en herstellingswerken uitgevoerd¹⁶. In de jaren 1457-1458 werd er bij hoogdringendheid opnieuw geschoord en hersteld. De hoektoren werd met twee dubbele ankers verstevigd. Eén van die ankers werd bij het onderzoek aan de oostzijde van de zuidelijke toren vastgesteld op 7.36 T.A.W. Na de herstellingen werd de poorttoren wit gekalkt. In 1498 stelden de problemen zich weer en werd een deel van (waarschijnlijk) de zuidmuur en zijn aanpalende torens afgebroken en weer opgebouwd. Meerdere lagen witte kalk werden bij het onderzoek vastgesteld. Zo werden de scheuren en de reparaties verhuld. Dit verklaart het voorkomen van de witte benedenbouw van het poortgebouw op het schilderij met voorstelling van de doopstoet van Karel V¹⁷. Hoewel 17de-eeuws, en dus lang na datum geschilderd, werd de benedenbouw van het poortgebouw als een witte constructie herinnerd (afb. 29). Het achthoekige

afb. 29: Voorstelling van de doopstoet van keizer Karel, anoniem schilderij, 17de eeuw (Stad Gent, STAM)

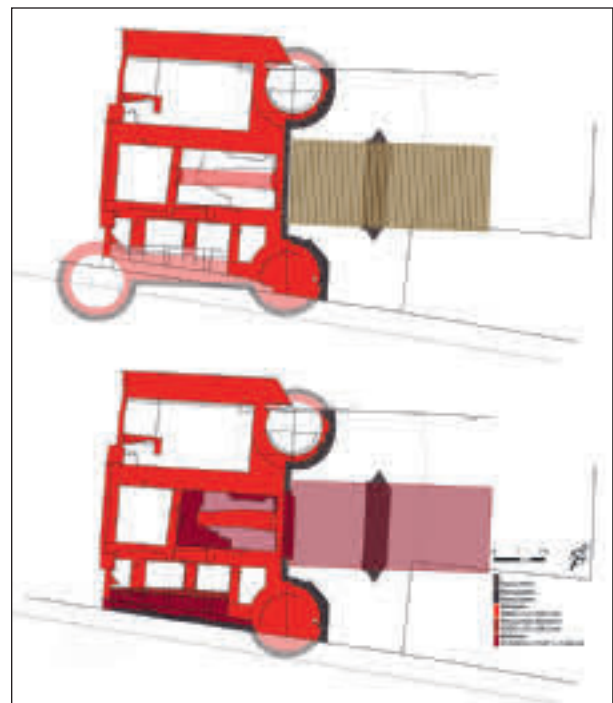
van de torens op het schilderij klopt dan weer niet helemaal met de opgegraven restanten, maar een ronde natuurstenen onderbouw sluit een achthoekige bakstenen bovenbouw, zoals bij Sanderus, niet uit. De laagste waarneembare sporen van deze afwerkingslaag op de zuiddoren waren op 6.63 T.A.W., onder de brug, van zuid naar noord 6.44 T.A.W., 6.79 T.A.W. en 6.78 T.A.W. en op de noordtoren 6.93 T.A.W. Deze informatie, samen met de hoogtes van de verjonging van fundering naar opgaand muurwerk, laten toe te vermoeden dat het water in de gracht op een niveau ca. 6.60 T.A.W. +/- 20 cm stond¹⁸. Dit zou betekenen dat de doorgangshoogte onder de brug ongeveer 1.60 m bedroeg. Indien de plaat Doornikse steen in de zuidkelder toch op zijn originele plaats lag en de bovendorpel (onderkant 6.56 T.A.W.) van een doorbreking is, moet het water in de gracht veel lager gestaan hebben. De nis/doorbreking liep zeker tot 5.50 T.A.W. door.

afb. 30: Tijdens de inspanning die de bouwheer deed om tegemoet te komen aan de wens van het stadsbestuur kwam de eerste brugpijler helemaal vrij (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Zoals hogerop al aangehaald, werden er regelmatig herstel- en verbouwingswerken uitgevoerd. De laatste grote ingreep was herkenbaar aan het gebruikte baksteenformaat van 21.5/22.5 x 10.5/11 x 4.5/5 cm. De zuidmuur werd na weer stabiliteitsproblemen opnieuw opgetrokken, maar er veranderde meer. De zuidwesttoren werd niet meer hernomen en de houten brug, zoals te zien op Sanderus, werd door een bakstenen brug met

vijf bogen vervangen. Bij de constructie werd afgesteund op de al bestaande vier pijlers uit baksteen en natuursteen. De brugpijlers hadden een lengte van 4.43 m (3.04 m recht + 1.39 m punt) en een breedte van 0.95 m, en waren op de zijkanten naar een scherpe hoek uitgewerkt. De mantel van deze pijlers bestond uit witte natuursteen. De afstand tussen het poortgebouw en de eerste pijler bedroeg 3.05 m (afb. 30). De bakstenen overwelling was aan de zijkant waarschijnlijk met een rib in witte natuursteen afgewerkt. Een aanzet van een dergelijke rib was nog bewaard bij de noordelijke aansluiting van de brugboog met het poortgebouw. Door deze verstening werden beide ruimten onder de doorgang voor de tegengewichten niet meer gebruikt. Men verwijderde de middenmuur tot op 6.48 T.A.W. en hergebruikte de oude bakstenen om de ruimte tussen de muren te vloeren. Met bakstenen van het nieuwe formaat werd een gewelf over het geheel geconstrueerd. Waarvoor deze ruimte gediend heeft, was niet helemaal duidelijk (afb. 31). Verdergaand op een iconografische vergelijking tussen Sanderus (1641) en een aquarel

afb. 31: Oude situatie met houten ophaalbrug en latere vorm met herbouwde zuidwand en stenen brug (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 32: Het voorplein van het voormalige Hof ten Walle met de hoofdpoort, de oostvleugel en de noordpoort of Donkere Poort op de achtergrond; de zuidweststoren is weg en de brug is versteend, aquarel, Jacques Trachez, 1778 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief)

van Jacques Trachez (1778)¹⁹, kan men stellen dat de verstening van de brug en de herbouw van de zuidmuur in de tussenliggende periode gebeurd moet zijn (afb. 18 en 32).

De plattegrond van het Hof ten Walle in 1649, bewaard in de Archives départementales du Nord te Lille, is gemaakt naar aanleiding van de privatisering van een deel van het domein. Het betreft het zuidelijke deel, waarvan een meerderheid van de loten in handen van de ongeschoeide karmelieten kwam, die nog steeds hun klooster aan de Burgstraat behuizen. Ook de zone net ten noorden van de huidige Abrahamstraat werd van de hand gedaan, evenals de bijgebouwen rond het Prinsenhofplein. Wal, eiland met paleis en tuinen bleven wel in vorstelijk bezit. Dit kerngedeelte werd eerst in 1777 verkaveld en verkocht.

In het 20ste-eeuwse atelier was een kleine verdiepte werkvloer (blussen van kalk?) in baksteenmetselwerk geconstrueerd waardoor een deel van S5 en S26 weggebroken was (afb. 23). Deze bak, 2.23 bij 1.37 cm, met muren en vloer uit bakstenen 19.5/20 x 9 x ? cm, maakte aan de zuidkant gebruik van de bestaande natuursteen in de zuidmuur als wand. Het vloertje lag op 8.28 T.A.W., de muurtjes waren tot 8.78 T.A.W. bewaard; dit was tot net onder een betonvloertje dat er in recentere tijd over gegoten was nadat de bak was gevuld.

In conclusie kan gesteld worden dat het poortgebouw van de Bourgondische paleisresidentie in Gent, het Prinsenhof, in concept een 14de-eeuwse poortdonjon was. Gedurende de 15de eeuw werden er heel wat herstellingen en stabiliteitswerken uitgevoerd, maar veranderde er

eigenlijk niets aan indeling en uitzicht. De grootste ingreep, de verstening van de brug en de herbouw van de zuidmuur, zijn waarschijnlijk te plaatsen in de late 17de of begin 18de eeuw. Vastgesteld werd dat onder het maaiveld alles nog goed bewaard is. Bij de realisatie van de huidige nieuwbouw kon al veel archeologisch geregistreerd worden, maar de plek biedt ook nog potentieel in de toekomst. De buitenkant langs de zuidmuur, onder het voetpad, werd niet onderzocht. De dieper gelegen resten omwille van niet haalbaar zonder bemaling en niet bedreigd, werden evenmin onderzocht. Mogelijk zijn de overige drie brugpijlers onder het pand Prinsenhof 103 nog bewaard, evenals de grachtvulling. En deze bemerkingen kunnen voor heel het kerneiland waar ooit paleisgebouwen stonden, uitgebreid worden.

Op vraag van het stadsbestuur werd op papier een voorstel uitgewerkt om een deel van de opgegraven resten publiek zichtbaar te houden (afb. 33), maar dit werd maar deels uitgevoerd. De bouwheer nam initiatief, maar Stad Gent kwam vooralsnog niet over de brug...

afb. 33: Niet helemaal uitgevoerd ontwerp voor de visualisering van de resten in de benedenbouw (ARPA Architecten Gijsemans en Duiverman, Gent)

¹ LALEMAN, M.C. (dir.), *Het Prinselijk Hof ten Walle Gent*, Gent, 2000.

² Als monument: de Donkere Poort en het Sastehuis, KB 02.02.1981, voormalig woonhuis J.F. Collin en huizenrij Prinsenhofplein; MB 13.11.2001. Als stadsgezicht: Donkere Poort, Sastehuis, de voormalige brouwerij Gebroeders van de Berghe en de voormalige katoenspinnerij Van de Broecke Grenier met hun omgeving; 02.02.1981.

³ Plattegrond van het Hof ten Walle in 1649, van de hand van P.C. Mercx, Plan de la Cour des Princes à Gand, Lille, Archives départementales du Nord, Reeks E nr. 2353.

⁴ Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Collectie De Keyzer, SAG DK 8-10d en f.

⁵ STOOPS, G., *Prinsenhof 103*, in: *Archeologisch onderzoek in Gent, 1997-2008*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 2), Gent, 2008, p. 70.

⁶ We danken hierbij Ivan Poppe, zaakvoerder van Bouwpartners-Poppe, Zele (www.bouwpartners-poppe.be) voor de vlotte samenwerking en correcte afspraken. We danken ook Herman Vannieuwenhuysse. Het terreinwerk werd verricht door Goedele Stappers, Gunter Stoops, Daniël Van Kerckhove, Glenn Westelinck en Alex Zenner, allen medewerkers van de Dienst Stadsarcheologie. De vrijgelegde muurresten werden ingescand door Lucas De Ridder, Dienst Strategie en Coördinatie van de Stad Gent.

⁷ Zie ook: STOOPS, G., *Prinsenhof 103 in Gent: een poortgebouw van een Bourgondisch paleis (O.-VI.)*, in: *Archaeologia Mediaevalis*, Gent, 2012, nr. 35, p. 187-191; STOOPS, G., *Een smalle doorgang voor gestelde lichamen*, in: *Ex situ. Tijdschrift voor Vlaamse archeologie*, Deinze, 2012, nr. 1, p. 16-18; STOOPS, G. & DUPONT, G., *Pars pro toto. The heavy symbolic weight of an archaeological deposit. What if you are saddled with “pars”?*, in: DUPONT, G. (ed.), *Public-private partnership in the conservation and presentation of archaeological heritage*, (Portico), Gent, 2012, p. 22-27.

⁸ Archeoloog Maarten Berkens van de Dienst Stadsarcheologie en Stadsarchief, Stad Gent, bekeek dit stuk aardewerk in detail en verzorgde de beschrijving en informatie, waarvoor dank.

- ⁹ DE GROOTE, K., *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, (*Relicta Monografieën*, nr. 1), deel I, Brussel, 2008, p. 142.
- ¹⁰ Daktegels komen voor vanaf de tweede helft van de 12de eeuw, zie DE GROOTE, K., MOENS, J., CALUWE, D., COOREMANS, B., DEFORCE, K., ERVYNCK, A., LENTACKER, A. & VAN NEER, W., *Op zoek naar de oudste middeleeuwse bewoning aan de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Het onderzoek van afval- en beerkuilen tot de veertiende eeuw*, in: *Relicta*, Brussel, 2009, nr. 4, p. 162. De scherf kan natuurlijk wel ouder zijn.
- ¹¹ HASLINGHUIS, E.J. & JANSE, H., *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden, 2005, p. 109.
- ¹² SANDERUS, A., *Flandria Illustrata*, Colonia Agrippina, 1641, dl. 1, p. 147.
- ¹³ LALEMAN, M.C. (dir.), 2000, p. 135-136.
- ¹⁴ Er wordt melding van een latrine gemaakt in de rekeningen voor de jaren 1457-1458, zie LALEMAN, M.C. (dir.), 2000.
- ¹⁵ Gelijkaardig gebruik van verschillende natuursteen om een contrasterend effect te bekomen werd ook enkele eeuwen vroeger toegepast in het Gravensteen en de Sint-Baafsabdij. In beide gevallen gaat het om de boogstenen van een belangrijke doorgang. Ook de 15de-eeuwse refter van de Sint-Pietersabdij vertoont aan zuid- en westgevels eveneens dat afwisselende patroon. Zie: EVERAERT, G., LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., *Natuursteen in Gent. Materiële getuigen en geschreven bronnen*, in: CNUDDÉ, V., e.a., *Gent... steengoed*, Gent, 2009, p. 16-33.
- ¹⁶ Archiefonderzoek gerealiseerd door historicus Daniel Lievois, zie LALEMAN, M.C. (dir.), 2000, p. 137-139.
- ¹⁷ Anoniem schilderij, 'De stoet op weg voor het doopsel van Karel V', 17de eeuw, Stad Gent, STAM, Bijlokecollectie inv. 450.
- ¹⁸ Logischer zou het zijn als het waterpeil in de gracht nog lager stond. Er werden wel geen vloeren in de zuidelijke ruimtes aangesneden, maar die werden waarschijnlijk gewoon niet bereikt. Technisch kon niet dieper dan 5.50 T.A.W. onderzocht worden. Ook de huidige twee peilen (4.45 T.A.W. en 5.61 T.A.W.) van de Gentse waterstanden liggen een stuk lager.
- ¹⁹ Aquarel van Jacques Trachez, 1778, Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, Atlas Goetghebuer, AG L 55-23.